

SZEMLE

SZERBHORVÁTH GYÖRGY*

Szerbiai kisebbségek örökös kényszerpályán

Serbian minorities forever on a forced path

ABSTRACT: Although there are many works on minorities in Serbia, there is rarely a comprehensive work on the subject in Serbian history. In Zoran Janjetović's book, the difficulties, problems and focal points of minority studies in Serbia are examined, with a special focus on the Hungarians of Vojvodina.

KEYWORDS: Serbian history, sources, minorities in Serbia, Hungarians, Albanians, Hungarians in Vojvodina, Yugoslavia's nationality policy

Ebben a szakirodalmi műhelytanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy egy friss, vaskos, sok tekintetben hatalmas és eredeti vállalkozás kapcsán egyrészt rámutassunk azokra a dilemmákra, amelyekkel a szerb történettudomány foglalkozik a szerbiai kisebbségek, azok kutatása kapcsán, másrészt kiemeljünk néhány olyan problémát, amelyek új összefüggésekbe helyezhetik a vajdasági magyarok korabeli helyzetét.

A középgenerációhoz tartozó Zoran Janjetović *Konfrontacija i integracija – Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964* [Konfrontáció és integráció – Nemzeti kisebbségek Szerbiában 1944–1964]¹ c. kötete ugyanis számos, eddig felátatlan levéltári forrás beemelésével világít rá a jugoszláviai szocializmus első két évtizedének problematikus szerb(iai) kisebbségi/nemzetiségi politikájára, ám több ponton kérdéseket is felvet. Mint látni fogjuk, több esetben kritikával illethető a forráskezelés, a szóhasználat, de kétségeink merülhetnek fel egyes pontokon az értelmezést illetően is. Mindez azonban nem befolyásolja döntő mértékben a könyv számos erényét, ezért is érdemes végigtekinteni a problematikát, akár párszempontot is beemelve. Különösen figyelemre méltó a kötet, mert a szerző a szerb történettudományosságban azon ritka kivételek közé tartozik, akik megértő

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa.

E-mail: horvath.gyorgy@hun-ren.tk.hu

¹ Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2022.

módon állnak a témához, különösen a vajdasági nemzetiségek esetében, míg a koszovói albánokat tekintve támadhat némi hiányérzetünk, ami a balkáni, vagy akár tágabban a dél-kelet-európai történetírás örök Achilles-sarkára is rámutat – a másik megértésének hiányára, vagy a másik „hiányosságainak”, vagy akár „bűneinek” felnagyítására is. Hangsúlyozzuk, Zoran Janjetović érzékelhetően más úton jár, ezért is érdemel külön figyelmet e vállalkozása.

A mai szerb történelemtudományról

Korántsem állítható az, hogy a szerb történelemtudomány az utóbbi évtizedekben ki sem bújtt volna a nacionalizmus köpönyege alól. Ugyanakkor legkorábban a nyolcvanas évektől az egyik, ha nem a legmarkánsabb irányzata máig – az ún. nemzeti írókkal együtt, élükön a nemzet atyjának tartott, azóta elhunyt Dobrica Ćosić-tyal – bevette a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiát, és minden a szerbek Jugoszláviában és különösen Koszovón való veszélyeztetettsége, elnyomottsága tézise a bizonyításának rendelődött alá. Ugyanakkor már – ha nem korábban – a kilencvenes évektől létrejött egy (vagy éppen több) szaktudományos történeti, szociológiai és kulturális antropológiai irányzat, amelyek különösen a háborúellenességgel összefüggésben erősödtek meg. Ezek a nemzeti-nacionalista közbeszédben a liberális, nyugati érdekeket kiszolgáló, hazaáruló jelzőket is megkapták.²

Így tehát az egyik mainstream narratíva az ún. akadémiai közegben máig is maradt az, amely a szerb nemzeti prizmán át szemléli a történéseket, igazolja a kilencvenes évek délszláv háborúit, és mondani sem kell, se szeri, se száma a Koszovó szerb voltát bizonyítani kívánó műveknek. Emellett azonban az egyetemi szféra és a hozzájuk nem kapcsolódó állami, de függetlenségüket óvni kívánó kutatóintézetek és műhelyek közt szép számmal akadnak, amelyek más úton járnak. Ez látszik a folyóiratokban és a könyvszakmában, de a médiában, a közéletben is, noha a hatalom és támogatói számára ezek, különösen az utóbbi másfél évtizedben – amely időszak Aleksandar Vučić autokrata-populista uralmával jellemezhető –, aligha kívánatosak.

Itt jegyezzük meg, az egyszeri nem szerb nemzetiségű olvasóban működhet a gyanú hermeneutikája, vagy az előítélet (amely gyakran megalapozott tapasztalat is lehet), hogy amennyiben cirill betűs kiadványról van szó, ez rögtön azt sejtetheti, *nackós* munkáról van szó, bár ez koránt sincs így, mert gyakran egy latin betűkkel nyomtatott könyv is lehet a túlfűtött nemzeti diskurzus része. Abból tehát, hogy az itt bemutatandó kötet éppenséggel latin betűs, még nem következik semmi.

² A kilencvenes években magyarul jelent meg ilyen jellegű munkákból egy társadalomtudományos válogatás, ezek java a történelmi előzményekkel is foglalkozott, és mára mindez már *történelem: Viszolygás a várostól*. Összeáll., bev. Szerbhorváth György, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002.

A nagy nemzeti értelmezés mellett tehát számos kiváló művel találkozhatunk, legyen szó akár a 20. századi vagy azelőtti nemzeti identitás kérdéseiről, a mindennapi életéről, a populáris kultúráról, a nőkről stb.³ Ám hiányérzetünk támadhat, ha a Szerbiában élő kisebbségekre gondolunk.⁴ Természetesen rengeteg publikáció akad, amelyeknek épp Koszovó kapcsán érinteniük kell az albán kisebbség ügyét (bár az számszerűen ebben az érásban mindig, illetve egyre inkább nagyobb többségbe került a tartományban), s nem állíthatjuk, hogy szerb történészek ne foglalkoztak volna akár a magyarokkal, a németekkel, a zsidókkal, és – gyakorlatilag a számarányukhoz mérten – egyre kevésbé a többiekkel. A német és a magyar történettudomány is hozzáette a magáét, sajnos a vajdasági magyar történettudomány – szakemberek híján, illetve aki akad, az ma leginkább Magyarországon él és alkot – egyre inkább háttérbe szorult.

Ezért is örvendetes tehát, hogy a fiatalabbnak avagy középkorúnak mondható történészgenerációhoz tartozó, 1967-ben Zágrábban született Zoran Janjetović hatalmas, hajsza híján 800 oldalas összefoglaló munkát tett le az asztalra 2022-ben a szerbiai nemzeti kisebbségekről. A kötet alcíme ugyan az 1944 és 1964 közti két évtizedet jelzi tárgya időkorlátjaként (1963-ban hozták meg az új, az országot decentralizáló jugoszláv alkotmányt), ám 180 oldal, azaz a kötet törzsszövegének a negyede (ha nem számoljuk a 75 oldalnyi szakirodalmat és névmutatót) foglalkozik az 1918 előtti előzményekkel, a két világháború közti időszakokkal, a kisebbségek helyzetével a II. világháború alatt, illetve a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) ekkor kialakuló nemzetiségi politikájával, továbbá a kisebbségek és a JKP viszonyáról 1944-ig. Az időszak ilyen lehatárolása persze megoldja azt a kérdést,

³ Az újabbak közül kiemelném a *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. [Jugoszlávia történelmi perspektívában] c. kötetet (Perović, Latinka szerk.: Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017.), amelyben nemcsak Jugoszlávia gazdaságáról, a politikai eseményekről, a szétesés okairól olvashatunk, de minden köztársaságról és tartományról is egy-egy esettanulmányt, viszont külön a kisebbségekről/nemzetiségekről nem. Itt emelném ki a vajdasági Milivoj Bešlin nevét, aki számos tanulmányában, kötetében foglalkozik Jugoszlávia, Szerbia és a Vajdaság, ezen belül az autonómia és a nemzetiségek helyzetével is. Legutóbbi kötete: Bešlin, Milivoj: *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. [A modern Szerbia eszméje a szocialista Jugoszláviában] 1. kötet. Novi Sad – Beograd: Akademika knjiga – IFDT, 2022. Koszovó témájához, illetve mítoszához bőséges bibliográfiával I. Čolović, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju*. [Halál Rigómezőn.] Beograd: Biblioteka XX. vek, 2016.; A jugoszláv politikai mitológiák és a popkultúra kapcsolatáról I. Perica, Vjekoslav – Velikonja, Mitja: *Nebeska Jugoslavija – Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*. [A mennyei Jugoszlávia – a politikai mitológiák és a pop-kultúra interakciói.] Beograd: Biblioteka XX. vek, 2012. és Vučetić: *Koka-Kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik, 2012.; A szerbek magánéletéről I. Popović, Marko – Timotijević, Miroslav – Milan Ristović: *Istorija privatnog života kod Srba*. [A magánélet története a szerbeknél.] Beograd: Clio, 2003. A Clio kiadó e vállalkozását további történelmi tanulmánykötetek követték.

⁴ Itt most arról a Szerbiáról beszélünk, amely előbb a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, majd az első, ún. királyi, utóbb a szocialista Jugoszlávia része volt – eltérő területi formákban –, és amelyhez Koszovó tartomány is tartozott.

hogy 1944–45-ig Jugoszláviában mint olyan nem volt Szerbia, pontosabban a közigazgatási egységek mások voltak, például az 1930-as években a banovinák határai egészen másképp alakultak, mint utóbb a szocialista köztársaságoké és tartományoké (a királyi diktatúra alatt különben sem volt speciálisan szerbiai kisebbségi helyzet). Az előzmények módszeres bemutatása azonban nagyon is jót tesz a kötetnek és főleg az olvasónak, hogy folyamatában láthassa a szerb elitek, a mindenkori hatalom, illetve a JKP nemzetiségi politikájának, a kisebbségekhez való viszonyának alakulását, változásait, egész problematikáját. Arról nem is szólva, hogy 2005-ben a szerző már publikálta a jugoszláviai nemzetiségi kisebbségek 1918 és 1941 közötti helyzetéről szóló könyvét *Deca careva, pastorčad kraljeva – Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* [Cárok gyermekei, királyok nyája – Nemzeti kisebbségek Jugoszláviában 1918–1941] címmel,⁵ de kötetet jelentetett meg a vajdasági németekről is.⁶

A források hitelessége

E sorok írójában viszont a könyv olvasása során hamar felmerült, hogy a Janjetović által használt egyes levéltári források mennyire hitelesek, és ha nem azok, adekvátak-e egyáltalán, vagy csak amolyan histográfiai, „kultur”-történeti érdekességek. Kétségtől elválasztva élmény olvasgatni az idézeteket a régi pártiratokból, titkosszolgálati jelentésekből, hiszen mára végképp porossá vált nyelvezetük is rögtön ama időszakra teleportál bennünket. Ám a pártértekezletekről vagy a rendőrségtől és titkosszolgálatról származó papírhegyek kapcsán gyakran az az érzésünk merült fel, hogy a végül némi pálinkával befejezett nap után a jegyzőkönyvvezető, majd a párttitkár halovány emlékek alapján összegezhette az elhangzottakat, vélhetően azokat eltorzítva, egyfelől a fenti elvárásoknak kívánva megfelelni, másfelől saját éberségüket is bizonyítandó. A titkosszolgák pedig vég nélkül gyártották a (fel)jelentéseket, már csak azért is, hogy igazolhassák, szükség van rájuk. Vagyis olykor ész nélkül eget-szelet összehordtak, ha volt annak valóságalapja, ha nem. Valamit csak jelenteni kellett, konfabulálva, s mindezt megspékelve az elvárt ideológiai maszlaggal, és ha már kisebbségi/nemzetiségi kérdés: mindenben nacionalizmust, sőt, sovinizmust és irredentizmust látva. Kordokumentumként tehát izgalmas olvasmányok ezek, de olykor igen nehéz kibogozni, hogy amit a magyarokról írtak – ti. mit gondol erről vagy arról „általában” a többség, vagy éppen mit nyilatkoznak ők magukról –, annak mi lehetett a valóságalapja, mert sok minden olykor erős túlzásnak, ilyen módon hiteltelennek tűnik. Vagyis nem azt kapjuk, hogy egy-egy kisebbség tagjai mit gondoltak vagy

⁵ Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2005.

⁶ Janjetović, Zoran: *Nemci u Vojvodini* [Németek a Vajdaságban] Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2009.

akartak tenni, hanem hogy a szerb többség, vagy akár az adott kisebbség lojális pártkatonája mit vélt és mit akart látni és láttatni.

Íme csak egy példa. A Vajdasági Kommunista Szövetség (VKSZ) tartományi bizottságának (komitet) plénumán és a Jugoszláv Kommunista Szövetség (JKSZ) Nemzeti kisebbségek komissziójának ülésein a vajdasági magyar irodalom helyzetét tárgyalgatták, és a referátumban, illetve a jegyzőkönyvben azt hangsúlyozták ki, hogy ezen írók Magyarországon vagy a nyugati magyar emigráció köreiből akarják kiadni műveiket. A szerző így foglalja ezt össze: „Ebben a kontextusban mondták el, hogy harcolni kell a sovinszta tendenciák és törekvések ellen, hogy mindenáron megteremtsék a magyarok kulturális egységét [az államhatárokon át]”. Az efféle tendenciák megengedése megakadályozná, hogy a magyar kisebbségi irodalom a jugoszláv irodalom részévé váljon.” (657.) Arról is szó esik, hogy Szabadkán a magyar írók elégedetlenek voltak a Testvériség-Egység kiadóval, bár ennek egyik oka a Szabadka és Újvidék közti rivalizálás is volt (teszi hozzá a jelentésíró vagy a szerző – de ezt nem tudjuk). A szervek ugyan üdvözölték a magyar könyvek behozatalát, mert az az olvasást és írást serkentette, de a kevés olvasni való elégedetlenséget szült az értelmiség és az egyetemisták körében, mivel pénz alig akadt a magyar írók könyveinek kiadására, s akik éppen a pénzszüke miatt fordultak a magyarországi és az emigráns magyar kiadókhöz.

Mindez így, egészében hihetetlennek tűnik. Nyilván minden kisebbségi írónak az az álma, hogy anyaországában is megjelenjenek a művei, de a nyolcvanas évekig kevés vajdasági magyar író vágya valósulhatott meg, már csak a színvonal miatt sem. Az emigráns körök és a vajdasági magyar írók közti ötvenes évekbeli kapcsolatokról meg azért nem tudunk semmit, mert ilyen kapcsolatok vélhetően nem is voltak (lehetségesek). A szóban forgó időszak után, az *Új Symposion* hatvanas évekbeli megjelenését követően beszélhetnénk ilyesmiről (ami már nem e könyv tárgya), viszont ekkor meg éppenséggel inkább tiltott magyarországi írók jelentették meg itt írásukat (így a *Híd*ban is) – és nem fordítva.

Azt is nehéz elképzelni, hogy mely vajdasági magyar írókról lehetett volna szó a hatvanas évek közepéig. A legjelesebb, Herceg János némi hallgatás után annyit publikált Jugoszláviában, amennyit akart (más kérdés, miért nem fordították őket szerbre, szerbhorvátra – véleményem szerint azért, mert a felpörgő délszláv szintéren a minőségük csapnivalónak számított, de legalábbis nem érte el azt a minimális szintet, amitől érdeklődésre tarthatott volna számot). Továbbá a *Hid* folyóirat is gyakran anyaghiányban szenvedett, dilettánsok lepték el a terepet – ennek vetett véget részben az *Új Symposion* épp a szocreál, a traktorköltészet elleni támadásával. Azaz mintha az idézett pártszervek – konkrétumok nélkül – szalmát csépeltek volna az ötvenes években.

⁷ Zoran Janjetović beszúrása.

Más példákat is felhozhatnánk, a szerző például készpénznek vesz olyan pártjelentéseket az ötvenes évekből, miszerint a vajdasági, illetve a horvátországi és szlovéniai magyarok dialektusa közt akkora a különbség, hogy utóbbiak nem értik a vajdasági magyar tanárokat, akiket oda küldenek. (560.) Ha az ilyesfajta jelentéseknek nem lettek volna következményei az oktatásban, úgy ezt a vice kategóriába sorolhatnánk, ahogyan más eseteket is, ami arra utal, hogy e jegyzőkönyveket erős forráskritikával kell(ett volna) illetni, akármiről is van szó. Ugyanakkor igen „üditő” ezeket – pontosabban az idézeteket, összefoglalókat – olvasni ama korból, amelyben a kisebbségi ügyekben helyben olyan információkat gyártottak a döntéshozóknak, amelyek jót nem is hozhattak az érintetteknek. Történhetett ez így már csak amiatt is, mert a kisebbségiek között alig akadt párttag, arányuk többnyire nem érte el az adott közösség egy százalékát sem – és főleg nem voltak kommunisták a falvakban, kisebb településeken, ahol a kisebbségiek úgy a bosszút, mint az újabb gazdasági sanyargatást (padlássöprés, extra adók, vagyonelkobzás, kényszermunkára hurcolás) átélve csak tovább rettegtek, de legalábbis tartottak az új hatalomtól. Ez azonban nemcsak a magyarokra vagy a kisszámban megmaradt németekre volt igaz, hanem a szlovákokra, románokra és a ruszinokra is a számosabb vajdasági kisebbségek közül. Figyelemre méltó az is, hogy magának a könyvnek is milyen kevés a vajdasági magyar szereplője, ami jelzi, hogy a II. világháború után a magyarok közül alig került ki befolyásos pártvezető. Ennek közismert az oka: miközben a két világháború közt a mai Vajdaság területén elsősorban a magyarok legaktívabb kommunisták, ők szinte mind a mozgalom mártírjaiként végezték a II. világháborúban. A magyarok közül kevesen mentek el partizánnak (az 1944 őszen megalakult Petőfi brigád megalakulása előtt, amelybe viszont a legtöbben kényszerből vagy félelemből vonultak be, nem pedig önként, mint azt utóbb a mítosz terjesztette), és a kevés számú túlélőből váltak páran az új pártelit részévé, bár főleg díszként, a lassan kialakuló nemzetiségi aránykulcs jegyében. Csak a hatvanas évektől, a generációváltás után kerültek be magyarok a vezető testületekbe.

A szakirodalmi források kapcsán ki kell emelnünk, hogy a szerző jelentős mértékben támaszkodik Slobodan Bjelica *Sporovi oko autonomije Vojvodine, 1961–1974*. [Viták a Vajdaság autonómiaja körül]⁸ c. munkájára (amelynek a most ismertetett kötet publikálása óta második kötete is megjelent). Bjelica kötete külön bemutatást érdemelne,⁹ egyfelől ő is hatalmas levéltári munkát végzett (elsősorban a Vajdasági Kommunista Szövetség anyagait dolgozta fel), másfelől ő elsősorban a párton belüli, a különféle, így a belgrádi és az újvidéki, a Vajdaságon belüli szerb/szerb elit közötti vitákat dolgozta fel, továbbá a jugoszláv pártközpont és a belgrádi

⁸ Beograd: Službeni glasnik, 2015.

⁹ Ettől azért is eltekinteni, mert részben bemutattam e vitákat kötetem egyik fejezetében: Szerbhorváth György: Kinek az aranykora? – a Vajdaság autonómiaja a szocializmusban. In: uő.: *Nem tudták, hogy tudják*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram, 2021. 70–113.

(szerbiai), illetve újvidéki centrumok közötti ellentéteket mutatta be. Mondhatni, Jugoszláviában, Szerbiában és még a Vajdaságban is egy sajátos „többpártrendszer” alakult ki már az első évtizedekben is, tehát a kommunista centralizáció nem volt olyan mértékű, mint a szocialista blokk más országaiban (legalábbis ez az érzésünk a viták élességét és tétjét látva). Kiemelhetjük továbbá, hogy e kötetből is látszik, 1945 után az első két évtizedben mind a szövetségi és a köztársasági, mind a vajdasági politikai életben a magyar politikusok szerepe inkább szimbolikus volt, elsősorban egykori partizánok, kommunisták kerületek funkcióba, de érdekkijáró erejük csekélynek volt mondható. Jellemző, hogy az újvidéki Magyar Tanszék létrehozását 1959-ben az akkor Zágrábban élő Sinkó Ervin járta ki – őt sem Bjelica, sem Janjetović nem említi meg –, és ezt a szájhagyomány és a visszaemlékezések annak tudják be, hogy jó kapcsolatokat ápolt Titóval, mert (párt) funkciói nem voltak.

A szóhasználat lehetséges problematikussága

Szintén kétségesnek tűnik olykor Janjetović szóhasználata, amennyiben helyenként nehéz kikövetkeztetni, hogy konkrét idézetről vagy inkább már a szerző értelmezéséről, véleményéről van szó. Ha először lapozunk bele a könyvbe, feltűnik, hogy az albánokra gyakran a *šiptar* (*siptár*) kifejezést használja, márpedig ha ezt ma egy szerb nemzetiségű polgár szájából halljuk akár a magánszférában, akár a közéletben, a médiában vagy éppen a történelemtudományban, szinte biztosak lehetünk benne, hogy a beszélő-író minimum etnocentrikus gondolkodású – sőt –, de mindenképpen pejoratív a szó jelentése. A vita persze folyton felmerül: a *šiptáro* szerint maguk az albánok is így nevezik magukat, illetve országukat (magyarul ez lenne a szkipetárok, illetve saját nyelvükön a nemzet a *shqiptar*, az állam pedig a *Shqipëria*). Ám a szerb politikában és köznyelvben ez többnyire egyértelműen lenéző jellegű szitokszó. Janjetović azonban már az elején leszögezi, hogy azért használja semleges szinonimaként a *siptárt*, mert ez a korszakban általánosan elterjedt volt, és semlegesebb konnotációval bírt, mint manapság, és főképp azért, mert a korabeli nyilvánosságban és az általa átnézett levéltári iratokban is ez a megnevezés volt forgalomban. A szerzőnek annyiban igaza van, hogy az 1968-as alkotmány módosításokkal ismerték el az albán nemzetként, és ekkor váltották fel a *siptár* szót az albánnal – de erről nem ír. A fiatal koszovói albán történész-nő, Mrika Limani ezt említve viszont egy tanulmányában még hozzáfűzi, hogy a *siptár* szót ma csak pejoratív értelemben használják.¹⁰ A koszovói és általában az albán nemzetépítés kapcsán persze ma is vita folyik, itt most csak azt az adalékot

¹⁰ Limani, Mrika: *Kosovski Albanci u Jugoslaviji – borba za autonomiju*. [A koszovói albánok Jugoszláviában – harc az autonómiáért.] https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c7.html (Letöltés ideje: 2023. november 6.)

említenénk meg, hogy az I. világháború után az új királyi, jugoszláv hatóság nem ismerte el nemzetként/nemzetiségként a koszovói albánokat, hanem muzulmánoknak nevezte őket (míg az albán nacionalisták attól tartottak, a lakosságot törökké asszimilálják). A húszas évek domináns belgrádi értelmiségi köreiben pedig úgy tartották az arnautákról szóló elmélet jegyében, hogy a koszovói albánok valójában szerbek, akik albánul beszélnek. Ez 1928-ban változott meg, amikor hivatalosan is nem szláv lakosságnak nevezték ki őket, akik megkaphatták a jugoszláv állampolgárságot.¹¹

Ugyanúgy értéksemlegesen használja a szerző a korszakból átvéve vagy idézve a *folksdeutscher* kifejezést szerb átíratban (*folksdojčer*) a jugoszláviai (bácskai, bánáti stb.) németekre vonatkozóan – mindez már önmagában is jelzi, hogy bátran, de felkészülten is lép e balkáni aknamezőre, hisz e megnevezést egykor akár a náci szinonimájaként is használták, vagy így is értették rájuk.

A szerző a szerb történelemtudomány domináns vonulatával ellentétben nagyon is megértő, azaz igyekszik az lenni a szerbiai kisebbségekkel szemben – különösen a II. világháborút illetően. Ez nem könnyű vállalkozás, hisz a szerbiai kisebbségek többsége, illetve egy-egy részük nyíltan a tengelyhatalmakat szolgálta, kollaborált velük, vagy legalább csendestársként viselkedett, kihasználva azt, amit lehet (ugyanakkor arról nem sok szó esik, hogy a szerb elit egy része, illetve a csetnikek is kollaboráltak, sőt). Mégis, noha leginkább idézetnek tűnő megjegyzésekről van szó, az irredenta és a revizionista szó – ha mégoly rosszul hangzik magyarul is a szintén megosztott magyar történelemértelmezések tengerében – ilyen gyakori, sommás használata, amikor a jugoszláv-szerb hatalom ezt éjjel-nappal és bárkire használta, akit ellenségnek vagy akár csak gyanúsának tartott, nem tesz hozzá a megértéshez. Különösen annak fényében, hogy ha már e szavakat használjuk, irredentizmusban (a szülőföldnek tartott elveszett területek visszaszerzésének vágyában) vagy revizionizmusban (ami itt általában a határrevíziót vagy újabb és újabb határok meghúzását jelenti) a 20. de a 21. századi, szerb politikai elit is dobogós helyen lehet nemzetközi összehasonlításban. A saját, etnikailag erősen kompakt területeken, szülőföldjükön élő kisebbségiek esetében tehát az értelmezés szintjén inkább dobálódzásnak, semmint magyarázatnak tűnik a „revizionizmus” és az „irredentizmus” folyamatos kiemelése, mint ami a kisebbségiek mindenkori illojalitását, államellenességét bizonyítja. Különösen úgy, amikor a szóban forgó időszakban egy szimpla magyar nóta eléneklése – részegen a kocsmában – is hasonló vádakot vont maga után, rendőrségi-bírósági következményekkel. Mindennek ma ugyebár az az aktuálpolitikai vonatkozása, hogy a szerb hatalom, nyomában a médiával, ma a koszovói albánokat nevezi egytől egyig irredentáknak (mintha a független

¹¹ Limani, Mrika: Protiv kolonijalnog statusa – Kosovo u Jugoslaviji. [A gyarmati státus ellen – Koszovó Jugoszláviában.] In: Perović, 2017. 251–278. 257.

Koszovót nem ismerte volna el számos állam, így nagyhatalmak is), aminek szintén csak valamiféle lelki „értelme” van, akár a lesiptározásnak.

Némiképp zavarba ejtő az „elmaradott” jelző használata is. Az, hogy a szerb kommunista elit az „albánok kulturális elmaradottságáról” beszélt, értve ezen az analfabetizmus hatalmas arányát, az iskolák, tanárok stb. hiányát, ugyanakkor a törzsi viszonyokat, a bégek-agák hatalmát – általában a régi hagyományok továbbélését –, vagy hogy az iparban alig voltak foglalkoztathatók stb., az a szerb szupremácia megszerzése és megtartása tekintetében még érthető is (persze csak a maga nemében és korában), hisz a szocialista modernizáció erőltetését a kulturális-politikai fölényrel is igazolni kellett. A szerző ugyan megemlíti a német kisebbség fejlettségét, részben olykor a magyarokét is, minthogy köztük volt a legtöbb ipari munkás, de önmagában az „elmaradott” jelző használata a mai Szerbia területére visszavetítve a 20. században nem túl termékeny, lévén a szerb vidék (a Szávától-Dunától délre lévő) is borzasztóan „elmaradott” volt, például az írástudatlanság vagy általában az iskolázottság terén, nem kevésbé az iparosodást vagy az urbanizációt nézve, bár itt éppen a 20. század hozott előrelépést a szerb társadalom esetében. Minthogy az elmaradottság mint olyan nincs részletesebben, szociológiailag értelmezve, lebontva, az egyszeri olvasóban óhatatlanul működni kezd a szépszissel átítatott fantázia, hogy minderről egy albán vagy éppen magyar, német történész hogyan beszélne saját etnikai prizmáján keresztül?

További hasonló példa a *sitnosopstvenički* szó használata (ha nem idézetről van szó) a horvát, ruszin, szlovák, illetve a főleg falun élő kisebbségek kapcsán, ily módon: „Az önző mentalitás, amely az ilyen archaikus közösségekben születik, megnehezítette a modernizációs, ateista és univerzális ideológiák, mint a kommunizmus betörését.” (697.) Ugyanis a szónak elég széles a jelentéstartalma, jelenthet partikuláris, szűklátókörű, magának való, kicsinyesen önző hozzáállást; valakiket, akik csak saját (párt)érdekeiket nézik. A kommunizmus több évtizedes bukása után az értelmezés szintjén ez nemcsak rosszul hangzik, hanem negatívan ítéel meg egy közösséget (amely ráadásul a kommunista ideológia ellenében volt „ilyen”), ráadásul rágógumiként nyúló, semmitmondó kifejezés is. Az, hogy valakik ragaszkodtak életmódjukhoz, hagyományaikhoz, vallásukhoz, saját közösségükhöz egy kívülről beható ideológia és hatalom ellenében, akármennyire is „elmaradottak” voltak (ráadásul a Vajdaságban a jugoszláviai átlaghoz képest 1941-ig semenyire), sőt, a hatalomhoz csatlakozó értelmiségi nemzettársaikat sem kedvelték – minthogy azok gyakran agresszívan igyekeztek „átnevelni” őket, mint a többséghez tartozó pártkáderek –, nos, mindez ma semmiképpen sem negatívum.¹²

¹² Ne feledjük, hogy a 19. századtól, az Oszmán Birodalom visszahúzódása és megszűnte után számos útirajz, de a korhoz mérten tudományos igényű munka jelent meg a mai Bosznia-Hercegovináról, Szerbiáról, Észak-Macedóniáról, Albániáról, és azok hangsúlyos eleme volt az elmaradottság, akár csak a primitívnek tekintett viszonyok hangsúlyozása (az életmódtól kezdve a közösségszervezésen át az útviszonyokig és higiéniáig). A balkanizáció a széthullás

Ráadásul a többséggel pusztán etnikai alapon való összehasonlítás nem feltétlenül termékeny, például ha vannak (lennének) adatok, érdemes volna összevetni azokat mondjuk az „elmaradott” nyugat- vagy közép-szerbiai szerb falvak adataival a párttagok arányának tekintetében, lévén ott meg a nacionalista csetnik-mozgalom volt erős a II. világháború alatt. Ha pedig utána sokan átálltak, ti. csetnikből kommunisták lettek, úgy ott is érdemes lenne az opportunizmus fogalmát használni (mert a kötetben az idézetektől függetlenül néha ez történik, szintén a végletekig felhívítva ezt a fogalmat és az értelmezés kereteit is). Azt persze jogosan hangsúlyozza ki többször a szerző, hogy a földnélküli magyarok közül sokan léptek be a nyilas pártba, vagy kerültek a hatása alá – minthogy az ígért földet – (107., 216. és 277.), mégis fogas kérdés, hogy a lekáderezés után az amúgy is nincstelen, iskolázatlan magyarokat egyáltalán felvették volna a JKP-be. Meg kell jegyezni, az egész szocialista időszakra vonatkozóan a szerző többször megemlíti, hogy a kommunista kisebbségpolitika többnyire katasztrofális hatással volt a nemzetiségekre, azaz politikájuk ilyen értelemben vereséget szenvedett, a közösségeket nem tudták nemhogy felemelni felzárkóztatni sem a többséghez. Így attól függetlenül, hogy az idézetek miatt olykor úgy tűnik, Janjetović *megértő* próbál lenni, igyekszik pozitív fényben feltüntetni e politika modernizációs hatásait is, szó sincs szerezmenyítéséről, amennyiben a JKSZ politikája gyakorta a szerb nemzetpolitikát szolgálta. Tehát veszteségként mutatja be a német és a török kisebbség gyakorlatilag teljes eltűnését, vagy hogy a zsidók is csak egy kis etnikai-vallásos csoportként maradtak meg, míg mások, mint a vlachok, végképp szerbbé asszimilálódtak.

Kutatás, megértés, kihagyás

Mindazonáltal ezek inkább csak apróbb, bár nem lényegtelen megjegyzések, mint-hogy a történettudomány talán túl sokszor pörög saját farka körül, főleg, ha ráharap az etnikai túloldal értelmezéseire is. Ugyanis a kötet alapvetően a megértésre és az újraértelmezésre, egy új összegzésre törekszik, mégpedig az eddig fel nem tárt levéltári anyagok révén is: úgymint a belgrádi Jugoszlávia Archivuma, az újvidéki Vajdaság Archivuma, a belgrádi Szerb Külügyminisztérium diplomáciai archívuma, a belgrádi Szerb Állami Archivum, a zágrábi Horvát Állami Archivum, a zombori Történelmi Levéltár, a berlini Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes és a belgrádi Katonai Levéltár anyagaira támaszkodva. Ezen és természetesen a szerb (szerbhorvát) nyelvű szakirodalmon kívül jelentős mértékben támaszkodott a (korabeli) német szakirodalomra, illetve angol nyelvű munkákra, ám a szerbiai kisebbségi történészek munkáira csak fordításban. A magyarok közül így A. Sajti Enikő

szinonimája lett, a Balkán pedig az elmaradottságé. Innen nézve is korszerűtlen az elmaradottság szó használata e kontextusban adatok és értelmezésük nélkül.

két, angolra fordított munkáját idézi, Rehák László négy, korabeli szerb nyelvű munkáját, és elvétele egy-egy vajdasági (származású) magyar történész művét. Öröm az örömben, mondhatjuk, hogy Bárdi Nándor és Márton László egy angol nyelvű tanulmányát ötször is idézi. Ám mindez jelzi is a téma feldolgozásának egyoldalúságát: a szerb történészek (java) ugyanúgy nem ismeri(k) a kisebbségek nyelvét, ahogyan egyre kevésbé ismerik a fiatalabb vajdasági (származású) magyar történészek a szerb többségét, ami a további elmélyültebb kutatásokat és a dialógust, vagy akár vitát is nehezíti, sőt, lehetetlenné teszi. Ezen átfogó monográfia mégis nagy lépés afelé, hogy legalább a szerb közvélemény érdeklődőbb része más és tágabb képet kapjon a szerbiai kisebbségek történetéről.

Különösen érezhető a szerző azon igyekezete, hogy a nyelvi „egyoldalúság” ellenére beemelje és akceptálja az albán, magyar, német stb. kisebbségi történeti szempontokat. Az pedig aligha írható a számlájára, hogy a kisebb létszámú etnikumokról – mint a szlovák, román, ruszin, vlach, bolgár – alig akad releváns szakirodalom, és inkább csak a pártdokumentumokra hagyatkozhatott. A történelmi felvezetőben ugyanakkor arányos terjedelemben foglalkozik a zsidókkal, illetve röviden közvetlenül 1945 utáni sorsukkal – utána sajnos nemigen volt vagy lenne miről írni Szerbiát illetően, ahol antiszemita jelenségek alig akadnak.

Más kérdés a cigányoké (itt is megjegyzi, ezt a kifejezést használja, mivel csak az utóbbi két évtizedben vált bevettebbé a roma szó a szerb nyelvben is), akiktől a 20. században még a kisebbségi, majd a nemzetiségi voltot is megtagadták. Releváns szakirodalom szinte nincs, egykori számukat, arányukat sem tudjuk, csak hozzávetőlegesen a problematikus népszámlálási adatok alapján,¹³ s emiatt Janjetović úgy döntött, hogy velük külön nem foglalkozik. Szó esik a II. világháború alatti üldöztetésükről, de kb. semmi más – talán többet érdemelne a téma e könyvben is, mert így már megint, újra és újra mintegy a társadalmon kívülre helyeződik e népcsoport. Persze, egy nyolcszáz oldalas monográfián nem túl megtermékenyítő számon kérni, miért nem foglalkozott ezzel meg azzal, miért nem hangsúlyoz ki ezt vagy azt stb., de azt hiszem, a szerbiai cigány/roma kisebbség kihagyására az nem elégséges indok, hogy formailag nem voltak etnikai kisebbség, hanem jó esetben anyanyelvük alapján sorolták be szerbnek, magyarnak, albánnak, töröknek, bosnyáknak...

A szerző alapkiindulópontja egyébként az, hogy amíg a két világháború közti időszakban a királyi „burzsoá” hatalom egyes délszláv nemzeteket, a Crna Gora-it, a bosnyákokat és a macedónt nem ismerte el, és a nemzeti kisebbségek fontosságát is

¹³ A 2011-es szerbiai népszámlálás során 147 604-en vallották magukat romának, 2002-ben pedig mintegy tizedével kevesebben, 131 935-en. A mintegy 6,65 millió lakosságú Szerbiában az adatok értelmezését nehezíti Koszovó helyzete (az Észak-Koszovóban összeirt szerbek és mások száma), és természetesen a Nyugat-Európába és máshová ideiglenesen emigrálók vagy állandó jelleggel elköltözők száma. A romák esetében megemlíthető a Nyugatra menekülés, majd a visszatérés (visszadeportálás) jelensége is.

csökkenteni akarta, addig 1945-től a szocialista rezsim a nemzeti egyenlőtlenségek felszámolására és a nemzeti kisebbségek helyzetének javítására törekedett a szocialista modernizáció jegyében, mint ami az új állammodell igazságosságát is bizonyítja úgy a külföld irányában, mint a környező országokban élő délszláv kisebbségekkel folytatott elnyomó, asszimiláló politikával szemben is.¹⁴ Zoran Janjetović előszavában azt is kihangsúlyozza, hogy a szakirodalmi feldolgozás hiányosságai és a levéltárak egy részének rendezetlensége miatt műve alapvető keretét az képezi, hogyan viszonyult a kommunista hatalom a kisebbségi kérdéshez, milyen főbb problémákkal találkoztak, miféle megoldásokat kínáltak, és ezekből mik valósulhattak meg. E lehatárolással szemben mégis azt mondhatjuk, nem csak terjedelmét illetően van szó jelentős könyvről.

A II. világháború időszaka

A II. világháborúról szóló rész (89–152.) az olvasónak számos újdonságot hozhat a vajdasági kisebbségek, illetve a koszovói albánok helyzetéről, hozzáállásukról a megszálláshoz, a kollaborálásról vagy az ellenállásról, illetve a felszabadulásról (kinek mikor milyen néven). A magyarokról és a németekről már korábban is több narratívát ismerhettünk meg: az elmenekült németek közvetlenül a II. világháború után elkezdték dokumentálni, megírni a történetüket, mivel az NSZK ebben már az ötvenes évektől támogatta őket (más kérdés, hogy ez igen apologetikus irodalom lett, mely – menekült voltukat az előtérbe tolva – leginkább az áldozatiságukra helyezte a hangsúlyt, a jugoszláviai németek által elkövetett bűncselekményekkel nem foglalkoztak). A jugoszláv kommunista, ún. népfelszabadító narratívát azóta pedig nagyrészt át- és felülírta a szerb (és a magyar) történettudomány is, ezért a szerző útközteti az értelmezéseket és az adatokat is. A számháborúba ugyanakkor óvatosan megy bele, folyamatosan megkérdőjelezi a forrásokat, és sem nem kicsinyíti, sem nem becsüli felül az ártatlan áldozatok vagy éppen a háborús bűnösök számát. (A levéltári anyagokból épp azon korabeli jelentéseket emeli ki, amelyek arról szólnak, hogy a helyi szerb kommunisták arra panaszkodnak, a túlzásba vitt 1944-es vérbosszú miatt bizalmatlanok a magyarok a párttal szemben.) Ahogyan az áldozatok mellett az elmenekülők és a maradók számát is gondosan mérlegeli, egymással „szembesíti” a különféle, gyakran tényleg légből kapott számokat. (Az talán túlzás, ahogyan Cseres Tibort három oldalon át pellengérezi ki a bácskai vérbosszú kapcsán 1991-ben megeresztett negyvenezres szám miatt, mert noha Cseres

¹⁴ Az 1953-as népszámlálás adatai szerint Szerbiában élt a jugoszláviai nemzeti kisebbségek 70%-a, míg 20%-uk Macedóniában, azaz a többi négy köztársaság igen homogén volt. (16.) A szerző nem teszi hozzá, hogy ez Bosznia-Hercegovinában aligha volt mindez így értelmezhető, mivel ott se a szerbeknek, se a horvátoknak, se a bosnyákoknak nem volt abszolút többsége, ráadásul a bosnyákokat jugoszlávokként írták össze.

becslése anno felkapottá vált, ám az utóbbi húsz évben már nem tartható, és alig tulajdonít valaki jelentőséget az írónak a témában. Vö. 208–210.)

E sorok írója számára mindenképpen újdonság volt az, amit a ruszinok, szlovákok és románok II. világháborús helyt(nem)állásáról ír, vagy éppen a vlachokéről és bolgárokéről, minthogy a délszláv kommunista sablonban a szláv kisebbségek kollaborálását rögtön elfelejtették, megbocsátották, és rögtön integrálni kívánták ezeket a közösségeket az új szocialista társadalomba. Még meglepőbb az albánok viszonyulásáról olvasni, mert az igen sokféle és bonyolult volt. Még inkább arról, ahogyan a titóista politika rögtön a büntetés és a jutalmazás taktikáját alkalmazta az albánok esetében, ellentétben a kollektív bűnössé nyilvánított németekkel és részben a magyarokkal, pedig az albánok körében csak nyomokban volt jelen az ellenállás (az is az olaszokkal szemben Nagy-Albánia megvalósítása érdekében), és kommunista, illetve népfelszabadító partizán is alig akadt köztük. Nehéz is megítélni, hogy a II. világháborúban volt-e még olyan terület Európában, ahol ennyire szövevényessé vált a szövetségekötés és az ellenségeskedés – a kötet mindenképpen e téren hoz újat az olvasónak, és ha csak feleannyira is tárgyilagos, mint a vajdasági vonatkozásokban, amit jómagam inkább meg tudok ítélni, máris félévnyire van a Balkánon túl eddig megismert avagy megismerhető és elképzelt történettől; sikeresen levetkezve az etnocentrizmust. Albán történészek bizonyára jobban kihangsúlyoznák azokat a rémtetteket, a gyilkosságokat és a rablásokat, a falvak népének elűzését, amiket mások követtek el ellenük, de Janjetović arra helyezi a hangsúlyt, hogy kollaborálás ide-vagy oda, az albánok elsődleges célja a korábbi, királyi jugoszláv hatalomtól való megszabadulás és Nagy-Albánia megteremtése volt. Ugyan az SS-be is sokan beléptek – nem mindenki önkéntesen –, ám a németek fegyelmezetleneknek, használhatatlanoknak tartották őket, akik csak saját vezetőikre hallgatnak, és önös érdekeiket nézik. Figyelemre méltó adat, hogy a mai Koszovó területére vonatkozóan a legmagasabb becslések is összesen tizenzezerre teszik az ottani albán, szerb stb. áldozatok számát, ami kevesebb, mint ahány áldozata volt csak a magyarok elleni 1944–45-ös vérbosszúnak. Eközben él a Vajdaságról almint békés multietnikus vidékről alkotott kép, szemben az albánok és szerbek lakta, brutális, véráztatta vidékről...

Kitelepülés és ellenállás

A kötet első harmada részletesen tárgyalja a két világháború közti időszakot is, már itt bemutatva azt, ami végig egyfajta vezérmotívum marad – a Vajdaságot illetően hatványozottan –, a kisebbségek kényszerpályáját, bár olykor megértőbbnek tűnik a királyi jugoszláv, amúgy nagyon is elnyomó kisebbségpolitikát illetően (ami ahhoz képest persze lehetett volna rosszabb is – ha ez bárkit is vigasztalhatott volna). Helyenként újszerű az is, ahogyan végigelemzi a Jugoszláv Kommunista Párt

nemzetiségi politikáját, amely a tengelyhatalmak megerősödésével változott meg, immár a lenini-sztálini utat választva, lehetségesnek látva a kisebbségek bizonyos fokú autonómiáját. Ez a változás 1945 után messzemenőleges hatással bírt, de a JKP vezető politikusai már előtte is belebonyolódtak abba, hogy a jugoszláv királyságot szét akarják-e verni az országgal együtt, vagy – ahogyan az történt – e földrajzi keretekben (sőt, akár Bulgáriával, Albániával, akár még – az esetleg kommunistává váló – Görögországgal is szövetségre lépve) képzelik el Jugoszláviát, azaz az új, balkáni (kon)föderációs államot. Azt, hogy a kisebbségeknek – mikor melyiknek – hol a helye, azt végül többnyire a II. világháborús hozzáállásuk határozta meg.

A könyv figyelemre méltó és talán legértékesebb részei az egyes etnikumokról alkotott sablonok demitologizálása. Különösen érdekes ebben a vonatkozásban a Vajdaság, ahol a nemzetek és nemzetiségek, de főleg a kisebbségek közti viszonyt mindig is idillikus, bukolikus és példamutató színben tüntetik fel. Ennek kapcsán szó esik a magukat bunyevácoknak tartók és a horvátok (!) megosztottságáról, vagy a ruszinokéről (ennek kisszámú elitje vélte leginkább úgy, hogy ők valójában ukránok, a többség viszont ruszinnak tartotta-tartja magát), a különféle egyházak hatásáról e kérdésekre. Szóba kerül a szlovákok és csehek részleges kitelepülése az anyaországba, és általában a ki- és betelepítési tervek. Arról, hogy a Vajdaságba betelepülő – vagy betelepített – szerbek és montenegróiak és az őslakos szerbek közt milyen konfliktusok voltak, már eddig is sokat tudhattunk, de ez a komplex vajdasági kérdéskör ezúttal kibővül a Szerbia többi részén, különösen a Koszovón uralkodó állapotok leírásával (így a Koszovóra visszavágyó szerb telepések ügyével). Se szeri, se száma a közép-kelet-európai vagy balkáni mércékhez képest is bonyolult eseteknek. Például az különösen érdekes, ahogyan Koszovón zajlottak az identitáspolitikai csaták, így a törökök kitelepülése kapcsán az, hogy ki számít töröknek/albánnak; például egyes hodzsák, azaz a helyi muzulmán papok, vallási tanítók szerint minden muzulmán török (tehát nem albán). Ráadásul csak Macedóniából telepedhettek ki egy időben a törökök (vagy akik újonnan annak vallották magukat), ezért előbb oda kellett áttelepülniük azoknak, akik emigrálni akartak Törökországba. Ugyanez az identifikációs kérdés merült fel az 1953-as népszámláláskor (a kitelepülés ekkor vált lehetségessé, már akinek), így a hodzsák azzal ijesztgették a népet, hogy aki nem vallja magát töröknek, azt megkeresztelik és szerbbé teszik – így nekik, a muzulmánoknak (ti. az albánoknak) is az „iszlám bölcsőjében” (sic!) kell élniük, mint minden muzulmánoknak. (517.) Más hodzsák pedig a maradást preferálták. A Nagy-Albániát szorgalmazó nacionalisták is a kitelepülés ellen voltak. Koszovó kapcsán szintúgy sokat olvashatunk a fegyverek beszédésének örök problémájáról, ami az erőszak spirálját folyamatosan fenntartotta és erősítette. A fegyverekre aztán mindkét oldalon „szükség” volt úgy az 1968-as egyetemista lázadásokkor (illetve leverésükkor), mind az 1981-es albán demonstrációk során (ezt a Jugoszláv Néphadsereg már tankokkal tudta csak elfojtani), hogy et a helyzet a 90-es években egyfajta totális háborúhoz vezessen: milliónyi menekülttel, pogromokkal, népiirtással.

A háború utáni ellenállásról szólva találunk vajdasági (magyar) adalékokat is, de a történelmi források hitelessége itt is kérdéses. A „szervek” sokat foglalkoztak a katolikus egyházzal, mert – így ők – több ifjúsági keresztes, keresztény (križar) ellenzéki szervezet jött létre, amelyek az ifjúsági munkaakciók ellen fejtettek ki propagandát. Sőt, 1947-ben egy bizonyos Josip Tot vallási alapon terrorista csoportot hozott létre. (334.) Ám erről csak ennyit olvashatunk. Feltételezem a név és a dátum alapján, hogy az ekkor bebörtönözött Tóth József temerini plébánosról van szó – aki aztán élete végéig Kishegyesen szolgált –, ám sem a vonatkozó szakirodalom (amely, ha nem is levéltári források, ám visszaemlékezések alapján), sem a helyi emlékezet róla semmi ilyesmit nem jegyzett fel vagy nem tartott számon, Tóth atyáról mindvégig azt vélték, hogy magyarsága és papi volta miatt börtönöztek be. Ha terrorizmussal vádolták volna, vélhetően sokkal súlyosabb büntetést kap, talán halálra ítélik, vagy legalább a Goli Otok-i büntetőtáborba internálják, és nem a požareváci börtönbe. Ha pedig csoportot hozott volna létre, a többi tagról is csak kiderült volna valami.

Ugyanúgy sommás megállapítás, hogy az ekkortájt újraeledő – immár a hatalom által megengedett –, több ezres létszámú magyar kulturális egyesületek az antikommunizmus „fellegvárai” lettek volna. Meglehet, a tagok java antikommunista érzelmű, pontosabban hatalomellenes lehetett, de ezek az egyesületek jellemzően dalárdák vagy színjátszó csoportok voltak.

A magyarok és a Kominform

Hasonlóan vitatható az, ahogyan Zoran Janjetović pusztán a titkosszolgálati és egyéb jelentések alapján ír arról az időszakról (1948-tól kb. 1953-ig), amikor Tito konfrontálódott Sztálinnal, illetve Jugoszlávia a szovjet blokkal (az ún. Kominform-időszak). Felidézi, hogy egy beépített „agent provokator” úgy találta, hogy a vajdasági magyarok túlnyomó többsége nyugati orientáltságú és az anyaországban kiépülő új rendszer ellen van, 90 százalékuk pedig segíti a Jugoszláviába átdobott magyar ügynököket, nacionalizmusukból eredően. Továbbá 1953-ban, amikor Jugoszlávia megtalálta a *modus vivendit* a nyugati hatalmakkal, a magyarok fele a Nyugat hatása alá került (ismét nem derül ki, hogy ez a szerző véleménye, vagy csak a jelentések alapján idézi), noha 1948-ban (látszólag) még az Informbiro hatása volt az erősebb. Így értelmiségük java is „nyugatias”-nak számított a szemükben (itt jelezném, ez olyan kisszámú volt, hogy név szerint is felsorolhatták volna őket), és főleg a zentai és a topolyai járásban. Érdekes, hogy a szerző nem hívja fel arra a figyelmet, hogy ha a magyarok túlnyomó többsége nyugati orientáltságú volt, akkor később mégis miképpen került a felük (újra?) a Nyugat hatása alá.

Nyilvánvalóan sok magyar reménykedett a határmódosításban, a visszacsatolásban, történt volna ez akár a szovjetek, vagy aztán akár a Nyugat hatására, de

hogy ez a többséget, sőt, a túlnyomó többséget jelentette volna ama înséges időkben, amikor az információáramlás is enyhén szólva korlátozott volt, kétségesnek tűnik. Egy másik jelentés kritikátlan beidézése pedig ismét az anekdotázás, még inkább a rossz vicc kategóriájába illik – már csak amiatt is, mert a pontos „mintavételi” elemszám nincs megadva –, ti. hogy egy „fedett rendőrségi” „ankét” szerint 1953-ban a vajdasági magyarok 48,33%-a védte volna az országot, 20,33%-uk nem, 7,93%-uk pedig nem védte volna a szovjet támadás ellen, továbbá 20,78%-uk opportunistá volt (?!), 2,68%-uk pedig nem nyilatkozott. Csak kisebb részük adta volna fel a magyar ügynököket, hovatovább 14,85%-uk a szocialista Magyarországra mondott igent, míg 60%-uk a kapitalistára. Önmagában a két századig tartó százalékszámolás is meglehetősen meglehetősen, mert ki sem lehet következtetni, hány embert kérdeztek meg a rendőrség emberei, és természetesen elképzelni sem tudjuk, hogy ama időkben élő ember ilyen kérdésekre válaszolt volna a „közvéleménykutatóknak”, vagy azt, hogy a „fedett rendőrök” milyen cseles módon húzták ki belőlük a válaszokat (ha tudhatnánk, az bizonyára értékes hozzájárulás volna a közvéleménykutatás módszertanához...). Mégis, a szerző ezen „adatok” alapján von le következtetéseket a magyarok hozzáállásáról, illetve az új hatalom politikájának sikertelenségéről. (397–340.)

Oktatás és nacionalizmus

Ember legyen a talpán, aki akkor vagy éppen most pontosan tud tájékozódni arról, ki kivel és miért is tartott, milyen motivációi voltak az egyes kisebbségeknek, azok vezetőinek. Így 1948-ben a koszovói albánok számára sem volt világos, ki mellé álljanak, hiszen a szovjeteket – mint oroszokat, azaz szlávokat – eleve nem szívtelték, hasonlóképpen a kommunistákat se, a kettő kombinációját, azaz az orosz kommunistákat meg hatványozottan nem. Mindeközben a kommunista Albánia a Kominform mellé állt, noha az ottani párt nem is volt annak tagja, továbbá Jugoszlávia esetleges szétesése a párt szétesésével járt volna, így vélhetően a szerb hegemonia megszűntével, ami lehetővé tette volna a koszovói albánok elszakadását. Erre játszott rá Albánia is, kémeket verbuváltak, nagyon sok koszovói albán azon az oldalon kötött ki, ergo ha nem is formálisan, de a Kominform pártjára állt. A szerző szerint ekkor jött létre a későbbi minta: az elégedetlen albánok illegális csoportokat szerveztek az albán(iai) titkosszolgálat segítségével, a nacionalista és a sztálinista csoportok pedig látszólagosan összeolvadtak; a marxisták valójában opportunisták voltak, s valójában mindannyian irredenták. Janjetović – vagy a korabeli iratok – szerint (ismét hangsúlyozom, sokszor nem világos, ki a beszélő) a relatíve kisszámú hivatalnok mellett különösen a tanárok jártak az élen mindebben, azaz a revizionizmusban és opportunizmusban: „Megfigyelték, hogy a legiskolázottabbak a legrosszabbak.” (387.) A jugoszláv/szerb hatalom viszont a tanárhány miatt

– noha még Albániából is érkeztek anyanyelvi oktatók – épp az oktatásba fektetett be az ötvenes évektől, a gazdaságba viszont nem. Ez Janjetović szerint azt hozta magával, hogy paradox módon a hatalom az oktatás fejlesztésével az albán szélsőséges szeparatizmust és sovinizmust erősítette meg, s minthogy munkahelyek nem létesültek, így a munkanélküliek is radikalizálódtak. (388.) Talán hajmeresztőnek tűnő állítások ezek, akár összeesküvés elméletnek is vélhetjük, bár némi logika van benne, ti. hogy a szocialista modernizáció bumerángxént ütött vissza. Ám nyilvánvalóan jó lenne ismerni a másik oldal, és általában a nem szerb véleményeket erről a történetről, mert azt elég nehéz első ránézésre elhinni, hogy a szerb hatalom káderei éjjel-nappal az albán iskolák létrehozásán dolgoztak...

A párt furkósbotja, ami bumerángxá vált

Hogy a párt (amely csak olykor volt maga Tito a szlogen ellenére) a sztálini útról letérve újabb és újabb kísérletekbe, reformokba vágott bele, az közismert. Csak említsük meg a nemzetközi szinten is híressé vált, 1950-től elkezdett öngazgatási rendszert, mely később inkább hírhedtté vált, és maga alá temette Jugoszlávia gazdaságát. Itt is a bumerágeffektust hangsúlyozza a szerző: a Vajdaságban a katonai beavatkozástól tartva kezdetben sem a mezőgazdaságot, sem az ipart nem fejlesztették (a kisebbségiek, a magyarok pedig ez utóbbiban számarányuk felett dolgoztak), sőt, elhurcolták máshová a gyárakat. A párt szándéka, hogy a fejlettebb vidékek – így a Vajdaság – húzzák maguk után a fejletlenekeket, szintúgy bumerángxént ütött vissza, főleg, hogy kifosztották a tartományt. A párt akár jónak mondható szándékai – a kisebbségi oktatás fejlesztése és az elmaradott vidékek támogatása – tehát visszafelé sült el, akár a koszovói albánokról, akár a vajdasági kisebbségekről, így a magyarokról volt szó. Az iskolázottabbak ugyanis még nehezebben helyezkedtek el, a jobb pozíciókhoz ráadásul hiányzott a többségi nyelv tudása is. Emiatt váltak frusztrálttá, és úgy vélték, nacionalista kizárás áldozatai, olvashatjuk a könyvben. A nacionalizmus pedig megadta a kívánatos választ a helyzetükre – azért szegények, mert az adott kisebbség tagjai, nem pedig azért, mert az adott vidék szegényebb. Ez annyiban volt igaz a Vajdaságban, ha másképpen is, hogy a dezindustrializációval, a befektetések elmaradásával kerültek hátrányos helyzetbe a kisebbségiek, de a szerbek egy része is – emiatt alakult ki a vajdasági szerb autonomista mozgalom. (389–390.) A szerzőnek mindebben persze részben igaza van, de mindehhez lehetne mit hozzátenni: mint láttuk, a jugoszláv/szerb hatalom, a párt, a titkosszolgálat és a rendőrség valójában az egész korszakban (s nem csak a könyv tárgyát képező időszakban, hanem a szocializmus bukásáig) kíméletlenül, rendőrállami és a diktatúrákra jellemző módon harcolt a kisebbségek vélt vagy valós revizionizmusa, nacionalizmusa, sovinizmusa ellen (a többségi ellen kevésbé, főleg a nyolcvanas években egyáltalán nem). Csak egy apróbb, ám annál

jellemzőbb eset, amiről maga a szerző számol be: amikor 1951-ben Szerbiában is betiltották a nőknek a feredzsa, magyarán a fejet (de az arcot nem feltétlenül) eltakaró kendő, ruha hordását, ez sok helyen heves ellenállásba ütközött, a hatalom helyi emberei pedig a hodzsákkal, azaz a közösségek vallási képviselőivel egyezkedtek. Persze sok nő már csak a családi nyomás miatt sem merte levetni a kendőt – ami miatt meg őket vádolták meg sovinizmussal. (446.) Hogy ez azonban mennyire visszás – és semmi köze a sovinizmushoz –, azt a szerző viszont már nem kommentálja.

Meglehet, a Jugoszláviából a hatvanas években meginduló tömeges elvándorlás oka elsősorban gazdasági volt, de különösen a horvátok és az albánok esetében legalább ekkora jelentősége volt a politikai okoknak, és természetesen a kettő szétválaszthatatlanságának (a magyarok esetében viszont inkább csak gazdasági okokról beszélünk). Janjetovićnál ezek a hangsúlyeltolódások megjelennek például akkor is, amikor a zsidók kivándorlásáról ír, akiknek jó része is emigrált, miután a holokauszt után még egyszer kifosztották őket, egyrészt az államosítással, másrészt úgy, hogy a távozók csak meghatározott súlyú csomagot vihettek magukkal (kezdetben 150 kg-ot a második hullámban viszont csak húszat), és pénzüket is át kellett váltaniuk, hogy aztán az ne érjen semmit. A szerző szerint azonban ők szabad akaratukból távoztak (Jugoszlávia 1948-ban rögtön elismerte Izraelt, pont, amikor kitört a informbüros konfliktus), és kiemeli, hogy a Zsidó Egyházközségek Szövetsége is támogatta az elvándorlást, hogy a jugoszláv szocializmusról szóló propagandát terjesszék a Közel-Keleten. (452.) Ez nem hogy furcsán hangzik, hanem éppenséggel egy másik típusú propaganda, aminek nem lehet hitelt adni. Az igaz, hogy a brit ellenkezés ellenére Jugoszlávia kezdetben megengedte, hogy más országokból érkező zsidók keresztülhaladva innen emigráljanak, de hozzá kell fűzni: ha egy jugoszláviai zsidó később visszatért volna, azt szigorúan nem engedték meg neki. Ez csak az egyik ismert részlet, ami a zsidók újabb diszkriminációját jelentette. Egy lábjegyzetet az is megérdemelt volna, hogy Szerbiában, különösen Belgrádban már a 19. században – ahol a zsidók a 10., más források szerint legkésőbb a 12. századtól kezdve töltöttek be jelentős szerepet az iparban, kereskedelemben, persze koroktól függően változó szinten és módon – adminisztratív intézkedéseket hozott ellenük a hatalom 1842-ben. Ekkor Európában még egyedülálló módon (a zsidók többsége el is hagyta az országot, ami az európai nyilvánosságban megbotránkoztatást is keltett), és a szerb király csak a nagyhatalmak nyomására mondta ki egyenlőségüket országa elismerése érdekében. De az ígélet ellenére erre csak tíz évvel az 1878-as berlini kongresszus után került sor, ahol az egyenlősítést feltételként szabták.¹⁵ Hovatovább a II. világháború során zsidók táborba zárása, majd kiirtása már 1942-ben megtörtént, a szerb kollaboráns kormány

¹⁵ Minderről lásd egy újabb könyvben: Jovanović, Nebojša: *Beogradski Jevreji*. Beograd: Laguna, 2023.

és a rendőrség hathatós közreműködésével. Ezt azért érdemes megjegyezni, mert mindezt ugyan a szerb történettudomány is dokumentálta, feldolgozta, ám ma is élő az a kvázi tudományos, s még inkább politikai diskurzus, miszerint – s ez különösen a kilencvenes években volt élénk – a szerbek sorsa olyan, mint a zsidóké, a szerbek pedig mindig is filozemíták voltak.

Anyanyelvi jogok, gazdaság, oktatás

A kötet, különösebben újat nem mondva, de bemutatja 1945-öttől a hatvanas évek közepéig a jogi környezet változásait: az alkotmányos keretek módosulásait, a koszovói és a vajdasági autonómia kialakulását, az ennek kapcsán folyó harcot, ami a Vajdaságban inkább a szerb autonómisták és az inkább Belgráddhoz hű centristák közt folyt, míg Koszovóban ez albán-szerb vita, konfliktus volt. Janjetović ma már sokakkal együtt vallja, hogy pusztán mítosz volt a nemzetiségek egyenlősége a szocialista Jugoszláviában – az első évtizedekben különösen –: papíron (az alkotmányban, törvényekben, rendeletekben) ugyan biztosították a nemzetiségi (kisebbségi) jogokat, de azok a való életben elsikkadtak. A hatalom nem törődött velük, a rosszabbik esetben szabotálta, továbbá hamar jelentkezett az a máig létező kulcsprobléma, hogy hiába a jogok és köteleességek, ha ezek megvalósításához/szankcionálásához nincs elég nemzetiségi/kisebbségi szakember (tanár, jogász, fordító stb.), illetve többnyelvű többségi sem.

A szerző alaposan, újabb dokumentumokra támaszkodva mutatja be, hogyan változott az ötvenes évektől a pártpolitika: felismerve, hogy a kisebbségek lakta térségekben fejleszteni kell az ipart, mert az elmaradottság a bástyája és a gerjesztője a nacionalizmusnak. A paradoxonokra is felfigyeltek (legalábbis nekik ellentmondásosnak tűnt), ti. hogy nem elég az anyanyelvi oktatók képzése, azaz az visszaüt, mert azok visszatérve elmaradott vidékükre a „reakciós kispolgári törekvéseket” fogják majd erősíteni. De a kisebbségeknek más szerep is jut: párhuzamosan a jugoszláv nemzet létrehozásával a nemzetiségek feladata lesz az anyaország felé vezető hídszerep erősítése is. (469.) A JK SZ alsóbb szintjein is megjelent az (ön)kritika: igaz, hogy az iskolákban a kisebbségiek alig tanulják meg a többségi nyelvet, így kevés hivatalnok kerül ki közülük; fejleszteni kell a rádióadásait (mert az külföldre irányuló propagandának is jó lesz), kádereket kell képezni stb. Ekkor tehát az elnyomás már nem a nemzetiségek ellen irányult (az általában volt jelen a rezsim életében), tagjait inkább integrálni akarták, és csak a „renitens” értelmiségieket stb. kellett megregulálni.

A munkanélküliség már az ötvenes évek elején problémát jelentett, különösen a koszovói albánok körében – noha a nők integrációjára törekedtek a munka világában is, miközben még a férfiaknak sem jutott munkahely, ám a szerbeknek és a montenegóriak lakosságárányosan pedig több (és jobb), az állami szerveket ők

lepték el. A szűk és torz magasabb iskolázottság paradox módon növelte a hátrányok újratermelődését és növelését, mert az albán fiatalok anyanyelvükön csak tanárnak vagy bölcsészszakon tanulhattak, így nem alakult ki a műszaki értelmiség, amely a gazdasági fejlődés motorja lehetett volna. Részben ugyanez igaz a magyar, illetve a többi vajdasági nemzetiségre is.

Szintügy érdekes adalékokat kapunk a Vajdaság gazda(g)ságáról: például, hogy 1956 első felében egyes vállalatok nem tudtak fizetést adni, míg a többi is csak a 60%-át. Eközben a magyarok közt volt a legmagasabb a munkások aránya (a magyarok 18%-a), így Szabadkán is, ahol a lakosság 47%-a ekkor még magyar volt – miközben elhurcolták a gyárak javát, nem fektettek be, és a párt is attól tartott, hogy a szociális elégedetlenségből hamar nacionalista lesz. (482–489.) Zentán pedig azért elégedetlenkedtek, mert miközben a munkások túlnyomó többsége magyar volt, a vezetők többsége viszont szerb. A városból a háború után 15 év alatt 15 gyárat költöztettek el, miközben csak kettő épült. A főleg magyarok lakta járásban 5-600 munkanélküli volt az ötvenes végén, Kanizsán (ma ismét Magyarkanizsa) pedig az átlagkereset a vajdaságinak a fele (!) volt. (483.) Nem is csoda, hogy a hatvanas években meginduló kivándorlási hullámban – a migránsok egy része nem vendégmunkásnak állt, hanem végképp elment – a magyarok aránya a jugoszláv átlagot kb. száz százalékkal múlta felül.

A tájékozottabb magyar olvasónak már kevesebb újat hoz az oktatási helyzet bemutatása. Hogy a magyarok iskolázottsági szintje nőtt, ám a többséghez képest mégis inkább elmaradt, már a kortársaknak feltűnt. Azonban itt is újabb demitologizáló eseteket ismerhetünk meg, mert miközben a rezsím azt a képet festette le sikerrel még a magyarországi hatalom vagy a közvélemény szemében is, hogy működik a testvériség-egység ideológiai gyakorlata, valójában szegregált iskolák is léteztek. Így Péterrévén, ahol egyébként ma jelentős számú magyar anyanyelvű roma él, a magyarok az iskola egyik, a szerb diákok a másik kapuján jártak ki-be. A kötetből az is jól látszik, hogy a korabeli pártvezetők, még ha szerbek is voltak, valamiképpen nagyon is a proletár internacionalizmus szemszögéből látták a (máig) akut problémákat: ha a kisebbségiek nem tanulják meg a többség nyelvét, nem tudnak továbbtanulni, ami tovább növeli a szociális egyenlőtlenséget, ami önmagában is konfliktusokat eredményezhet, az pedig végül a nemzetiségi feszültségeket is. Ezt Koszovó kapcsán, sajnos csak elméleti szinten, nagyon pontosan detektálták, s láttuk, háború lett a vége. A Vajdaságban „csak” a nemzetiségek stagnálása, marginalizálódása vagy további lecsúszása lett az eredmény.

A kötet hiányossága ugyanakkor, hogy nem foglalkozik a szerbiai kisebbségek vertikális szerveződési lehetőségeivel, pontosabban azok hiányával. A vajdasági magyarok esetében tudjuk, hogy a kultúra területén ez 1953-ig, nyomokban pedig 1956-ig lehetséges volt, így ernyőszervezetként működhetett a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség 1945 és 1948 között, majd két évig a Magyar Osztály, végül a Vajdasági Magyar Kultúrtaács, de végül ezt is megszüntették. A kultúra területén – ez

elsősorban a helyi művelődési egyesületeket jelenti – a területi elvet érvényesítette a JKP, majd a JKSZ, azaz egy egyesületbe kényszerítették a szerb és magyar (stb.) csoportokat a településeken. Hogy ez miként történt például a koszovói albánok esetében, azt sajnos itt nem tudhatjuk meg – ahogyan számunkra az is érdekes, Jugoszláviában milyen kettős mércét alkalmaztak, erről kik milyen szinten döntöttek (vagy harcolták ki maguknak), hiszen például Horvátországban végig a szocialista éra alatt működhetett az ottani magyarok szervezete. Miután 1948 után felszámolták a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetséget, s tovább már nem volt lehetőség a nemzeti kisebbségek társadalmi és politikai érdekképviseleti szervezeteinek létrehozására, addig Horvátországban már 1949. november 29-én megalakult a Horvátországi Magyar Kultúr- és Közoktatási Szövetség, mely 1967. június 4-én a ma is működő Horvátországi Magyarok Szövetsége nevet vette fel. A szövetség elsősorban az oktatás, a művelődés és a tájékoztatás intézményes megszervezése terén játszott vezető szerepet”.¹⁶ Hozzá kell fűznünk, hogy a horvátországi magyarok alacsony száma és aránya miatt a tét ott kisebb volt, mint a vajdasági magyarok vagy különösen a koszovói albánok esetében, de a téma talán többet érdemelne. (Bár jelezzük, a vajdasági vonatkozásokról sokat megtudhatunk Slobodan Bjelicának a már említett, kétkötetes munkájából.)

Az első lebuktatott magyar besúgó?

A kötetből számos, mondhatni anekdotikus részt lenne érdemes még felidézni a szerbiai kisebbségek politikai és közéletéből vagy akár a mindennapjaiból. Végül egyet emelnék ki, mivel úgy tűnik, meglenne az első vajdasági magyar ügynök, aki dokumentálhatóan az volt. A magyar, keletnémet, román stb. ügynökügekkel ellentétben a délszláv térségben ez az utóbbi évtizedekben nem, vagy másképpen volt téma, noha méreteiben a megfigyelések (sőt, „a megfigyelők megfigyelőjének megfigyelése”) volumene aligha maradt el a szovjet blokkban megvalósulttól. A rendszer azonban másképp működött. Mendemondákat eddig is hallottunk a korabeli jelesebb vajdasági magyarokról is, akik állítólag így vagy úgy besúgtak, de bizonyos szinteken – például a médiák főszerkesztői, a tanszékvezetők stb. – már hivatalból is bejártak a pártközpontba „értekezni”, azaz jelenteni. Faluszinten is tudni való volt, ki az, aki a bukszus mögül figyelni azokat, akik vasárnap templomba jártak – ez például a tanárok, de mások esetében is kirúgással járhatott. Dokumentált ügynökről ez idáig viszont nem tudunk, csak feldobott nevekről hallhatunk.

A kisebbségi egyházakról szóló részben – mely szintén számos újdonsággal szolgál, és kiváló összefoglaló nem csak a témához értőknek – olvashatunk

¹⁶ Mák Ferenc: Magyarok Horvátországban. *Magyar Kisebbség*, 1997/3–4. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00007/M970321.htm> (Letöltés ideje: 2023. november 3.)

a vajdasági református egyház sorsának alakulásáról, amelynek központja Feketi-csen, azaz Bácsfeketehegyen volt, avagy van (minthogy ezen az egyházon belül is folyton folyt vagy folyik a belső hatalmi harc). Itt olvashatunk Csete István püspökről, aki Ágoston Sándort követte az egyházvezetői poszton 1960-ban. Utóbbiról itt egyébként az szerepel, hogy konzervatív és nacionalista volt, ami a két világháború közt megnehezítette a dolgát a hatalommal, de a nem magyar, azaz német reformátusokkal is. („A szemére vetették, hogy sem németül, sem szerbül nem tud, és hogy a zsidók barátja. – 679.) A II. világháborúban azonban nem kompromittálódott, és noha az új hatalommal szemben arrogánsan viselkedett, „sohasem lépte át azt a vonalat, ami miatt a hatalom megkereserítette volna az életét”. (Uo.) Csete viszont „a II. világháború alatt kitűnt a magyar megszálló erőkkkel való együttműködésével, a bűntények igazolásával, Németország magasztalásával és a szerbek elítélésével”. (Uo.) Itt ismét nem világos, hogy Janjetović a jelentéseket idézőjel nélkül idézi-e, vagy azokat összefoglalja, vagy éppen az ő értékítélete-e (is) ez. Majd: „Vélhetően éppen ezért lett később az UDB [Uprava državne bezbednosti, azaz az Állambiztonsági Hivatal – Sz. Gy. megj.] munkatársa, amely örömmel verbuvált a kompromittáltak köréből. Ez segített neki Ágoston halála után püspökké választásában, és amikor lejárt hatéves mandátuma, hogy ismét megválasszák – ezúttal életfogytiglan. Ellentételezésként értesítette a hatalmat az egyházában történekről, együttműködött minden kérdésben, és nem voltak túlzó kérései, emiatt a hatalom és a református egyház viszonyai javultak a mandátuma alatt.” Azt is olvashatjuk, hogy az UDB-től Csete pontos instrukciókat kapott, hogyan viselkedjen és milyen kérdéseket (ne) tegyen fel a Vallási Kérdések Szövetségi Bizottsága előtt. (Uo.) Egyébként Csete nem élete végéig maradt püspök, hanem 1982-ig, és 1996-ban hunyt el – ami sokadszorra veti fel a források hitelességének kérdését.

Ha megnézzük a lábjegyzetet, kiderül, hogy Jakovljević Radmila Radić két-kötetes, 2002-ben kiadott, *Država i verske zajednice* [Az állam és a vallási közösségek] c. kötetére¹⁷ hivatkozik, tehát úgy tűnik, ez a leleplezés két évtizedes, de a vajdasági magyar közösség nem tudott erről – így én sem. Ahogy mondani szokás, a téma tisztázása érdekében további kutatásokra lenne szükség, hisz azt nem tudjuk, Csete kikről mit jelentett, mennyiben igaz az, hogy megszarolták, vagy pusztán karrierizmusból működött közre a szolgálatokkal.

Zárásképpen

E hatalmas kötetben ugyan vannak üresjáratok, így a kisebbségek kulturális életéről, a sajtóról, a könyvkiadásról stb. szóló részek sem újat nem mondanak, sem a problémákra nem mutatnak rá különösebben. Ennek ellenére elmondható, hogy

¹⁷ Radić, Radmila: *Država i verske zajednice*. INIS, Beograd: 2002.

hihetetlenül nagy munka, amely minden elismerést megérdemel, s inkább az a kérdés, hol van a többi történész? Mint a szerzőtől megtudtam, tíz évig kutatott a levéltárakban, s ama kérdésemre, tervezi-e az 1964 és 1990 közötti időszak feltárását is, középkorúságára hivatkozva azt mondta, erre nincs ideje, ereje, lehetősége. Íme, egy nagyszerű lehetőség a többi történésznek.

Zoran Janjetović ugyanis, a fentebb jelzettek ellenére (elsősorban a forráskritika hiányára gondolok), a szerbiai kisebbség/nemzetiségtörténet, így a vajdasági magyarok történetének olyan alapos, újabb és újabb elágazásokat, alagutakat jelző, vagy akár meg is nyitó munkát tett le az asztalra, ami miatt mi csak hálával tarthatunk, miközben némi szégyenérzet is munkálkodik bennünk, mert kiderül, mennyi mindent nem tudunk magunkról. S meglehet, ha így megy tovább, nem is fogunk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bjelica, Slobodan: *Sporovi oko autonomije Vojvodine*. Beograd: Službeni Glasnik. I. kötet: 2015. II. kötet: 2021.
- Janjetović, Zoran: *Konfrontacija i integracija – Nacionalne manjine u Srbiji 1944–1964*. Beograd: Institut za Noviju Istoriju Srbije, 2022.
- Jovanović, Nebojša: *Beogradski Jevreji*. Beograd: Laguna, 2023.
- Limani, Mrika: Kosovski Albanci u Jugoslaviji – borba za autonomiju. [A koszovói albánok Jugoszláviában – harc az autonómiáért.] https://yuhistorija.com/serbian/jug_druga_txt01c7.html (Letöltés ideje: 2023. november 6.)
- Limani, Mrika: Protiv kolonijalnog statusa – Kosovo u Jugoslaviji. [A gyarmati státus ellen – Koszovó Jugoszláviában.] In: Perović, 2017. 251–278. 257.
- Mák Ferenc: Magyarok Horvátországban. *Magyar Kisebbség*, 1997/3–4. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00007/M970321.htm> (Letöltés ideje: 2023. november 3.)
- Perović, Latinka (ur.): *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2017.
- Radić, Radmila: *Država i verske zajednice*. Beograd: 2002.